

Отримано: 18.01.2025

Прорецензовано: 03.02.2025

Прийнято до друку: 12.02.2025

e-mail: v.lisova@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-108-119

Лісова В. Комунікаційна стратегія радянських спецслужб у часи «горбачовської перебудови» 1985–1991 рр. в історичних та міждисциплінарних дослідженнях. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 108–119.

УДК 930:94(47+477):323.2:355.40«1985/1991»

Віта Лісова

КОМУНІКАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ У ЧАСИ «ГОРБАЧОВСЬКОЇ ПЕРЕБУДОВИ» 1985–1991 РР. В ІСТОРИЧНИХ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стаття присвячена історіографічному аналізу студій, що висвітлюють еволюцію комунікаційної стратегії радянських спецслужб у 1985–1991 рр. Хронологічно вона охоплює період у понад 30 років, географічно – доробок вітчизняних науковців та фахівців із пострадянських країн, а також західних дослідників. У розвідці проаналізовано як історичні роботи, так і напрацювання в царині соціальних комунікацій, піару, праці політологів, журналістів, публіцистів, що фактично увійшли до групи міждисциплінарних. Виокремлено три історіографічні періоди у дослідженні інформаційно-пропагандистської діяльності КДБ у роки «горбачовської перебудови» та визначено характерні особливості кожного з них.

Ключові слова: КДБ, УРСР, СРСР, перебудова, пропаганда, піар, комунікаційна стратегія, історіографія.

Vita Lisova

SOVIET SPECIAL SERVICES COMMUNICATION STRATEGY DURING «GORBACHEV PERESTROIKA» PERIOD (1985–1991) IN HISTORICAL AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

The article is devoted to the historiographical analysis of studies that highlight the evolution of Soviet special services communication strategy in 1985–1991. Chronologically it covers a period of more than 30 years, geographically – encompasses works of national scientists and specialists from post-Soviet countries as well as Western researchers.

The paper analyzes both historical researches and achievements in the field of social communications, PR, works of political scientists, journalists, and publicists, which are in fact interdisciplinary.

It has been established that the source base of the given studies is wide and heterogeneous. The vast majority of them are open source materials – articles in print media, comments, interviews and public speeches of KGB representatives in addition to TV and radio broadcasts with their participation. With the collapse of the Soviet Union the source base has been expanded with a huge array of previously unknown archival documents that shed light on various aspects of the KGB's functioning.

In the historiography of the formation of Soviet special services communication strategy in 1985–1991 the study of its factors and components is divided into three periods. The first one covered directly «Gorbachev perestroika» period while the following periods began already after 1991.

The significant dates of each of these time periods coincide with the anniversaries of the USSR collapse when further rethinking of the causes, consequences, assessments of this process, and successive stages of archival documents declassification took place. The vast majority of such researches have been published after Ukraine gained independence, therefore the given periods differ in scope and degree of issue disclosure.

Keywords: KGB, USSR, reconstruction, propaganda, PR, communication strategy, historiography.

Діяльність радянських спецслужб у СРСР постійно перебуває в центрі уваги як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Усе більше фахівців фокусуються на вивченні форм і методів чекістського інформаційного впливу на широкі маси населення, що найвиразніше простежувалися напередодні розпаду Радянського Союзу. Аби сформувати бажаний результат громадської думки протягом 1985–1991 рр. органи держбезпеки взялися за активну розробку відомчої комунікаційної стратегії, в основі якої – створення «позитивного іміджу КДБ». Прикметно, що ці пропагандистські інструменти й

досі лишаються на озброєнні російських спецслужб у війні з Україною та широко застосовуються Кремлем для просування проросійських наративів у інших країнах світу.

Саме історіографічному аналізу розвитку комунікаційної стратегії радянських спецслужб, як цілеспрямованого процесу комунікативної взаємодії органів державної безпеки з аудиторією для просування власного «бренду» у роки «горбачовської перебудови», присвячена ця розвідка.

Під час написання статті використано метод періодизації історіографії, застосовано проблемно-тематичний і проблемно-хронологічний підходи, ураховано регіональне походження, наукові інтереси, рід занять і професію авторів, а також доступ і залучення інформаційних ресурсів, що дозволило комплексно підійти до вивчення означеної теми.

Оскільки минуле органів державної безпеки є предметом зацікавленості не лише історичної науки, але й теорії та практики комунікацій, паблік рілейшенз, журналістики, соціології, політології та інших сфер наукового пізнання, то детальне дослідження цього доробку дало змогу системно, об'єктивно й різнобічно схарактеризувати існуючі наукові візії щодо розвитку публічної сфери КДБ УРСР в останні роки існування Радянського Союзу.

З урахуванням викладеного, в історіографії становлення комунікаційної стратегії радянських спецслужб у 1985–1991 рр., дослідження її чинників і компонентів виокремлено три періоди. Перший з них прийшовся безпосередньо на часи «горбачовської перебудови», наступні стартували вже після 1991 р. Знакові дати кожного з цих проміжків збіглися з десятиря річницями розпаду СРСР, коли відбувалося подальше переосмислення причин, наслідків і оцінок цього процесу, та черговими етапами розсекречення архівних документів. У переважній більшості такі дослідження побачили світ уже після здобуття Україною незалежності, тому вказані блоки є неоднаковими за обсягом і ступенем розкриття питання.

Незважаючи на певне послаблення ідеологічного тиску в перший історіографічний період (1985–1991 рр.) радянська історична наука лишалася залежною від офіційного курсу партії, політичних кліше, відсутності вільного доступу до джерельної бази й архівних документів органів державної безпеки та, зрештою, не виходила за межі грифів секретності, що охороняли таємниці Луб'янки. Відтак про різнобічне й неупереджене дослідження інформаційно-пропагандистської діяльності КДБ на теренах УРСР не йшлося. Авторами розвідок, що проливали певне світло на тогочасний стан «чекістського піару», виступали самі співробітники Комітету, а призначені вони були виключно для внутрішнього користування.

Основним відомчим форумом для обміну досвідом, у тому числі з розширення зв'язків з громадськістю, у часи перебудови 1985–1991 рр. лишався закритий «Сборник КГБ СССР» (далі – «Збірник КДБ»), що видавався Вищою школою КДБ в Москві. Після січневого пленуму ЦК КПРС 1987 р. у ньому з'явилася нова рубрика – «Перебудова: пошуки, досвід і проблеми», тож публікації про тонкощі покращення корпоративного іміджу радянських спецслужб почастишали. На сторінках журналу друкували розпорядчі документи, що регулювали питання розширення гласності в роботі секретного відомства, виступи й інтерв'ю керівництва, де йшлося про окремі аспекти публічності Комітету держбезпеки, огляди «піар-активності» підрозділів КДБ, розвідки, присвячені питанням участі чекістів у роботі з реабілітації жертв політичних репресій 1930-х – поч. 1950-х рр., депутатській діяльності представників секретного відомства, розгляду звернень громадян, протидії українському національно-демократичному руху в публічній сфері тощо. По суті, висвітлювалися різні складові комунікаційної стратегії КДБ СРСР та його республіканських і регіональних органів. Значна частина таких матеріалів належала представникам КДБ УРСР, як наприклад, огляд роботи з листами, вміщений у номері 146–147 за серпень–вересень 1990 р. [9].

Попри ідеологічний підхід і тенденційну подачу, «Збірник КДБ» все ж містить важливі фактологічні відомості, критичний аналіз яких дозволяє сформулювати загальне бачення щодо становлення відомчої «піар-стратегії» у досліджуваній період, її основних напрямів, засобів і труднощів впровадження. Ознайомитися із цим нині розсекреченим журналом можна у фонді 13 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Частково оцифрована колекція видання також знаходиться у вільному доступі в мережі Інтернет.

У період пізньої «перебудови» на іміджеві зусилля КДБ звернули увагу західні советологи. Однією з перших праць, де серед іншого описувалася інформаційно-пропагандистська діяльність радянських спецслужб, стала книга американської дослідниці СРСР і Росії Емі Найт «КДБ: поліція та політика в Радянському Союзі» [60]. Ця робота написана на доволі широкій для свого часу

джерельній базі, що включає радянські й закордонні дослідження з історії органів державної безпеки, збірки документів, зокрема, законодавства СРСР, статті, інтерв'ю, виступи посадовців КДБ у ЗМІ.

У книзі проаналізовані причини, що підштовхнули Комітет державної безпеки до перегляду відомчої «медіа-стратегії», описана масштабна «піар-кампанія», розпочата чекістами у 1988 р., виокремлені її основні напрями і теми. Є в роботі й український контекст, а саме опис скандалу довкола неправомірних дій співробітників Управління КДБ по Ворошиловградській області та його вплив на поштовхування публічного обговорення проблеми законності в роботі органів держбезпеки.

Прояви публічності радянських органів державної безпеки Е. Найт відстежила до 1989 р. Тому для цілісного уявлення про «чекістський піар» доби «горбачовської перебудови» доцільно ознайомитися з більш пізнім дослідженням авторки, де також підіймається зазначена тема, книгою «Шпигуни без плащів. Наступники КДБ», що вийшла в 1996 р. [59].

Не оминули увагою питання розбудови радянськими спецслужбами свого публічного образу професор історії Кембриджського університету Крістофер Ендрю та колишній полковник Першого головного управління КДБ СРСР Олег Гордієвський. Цьому аспекту оперативно-службової діяльності органів держбезпеки присвячений 14-й заключний розділ їх книги «КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачева», яка вперше побачила світ у 1990 р. Під час його написання була використана інформація із західних наукових видань, матеріали радянських та іноземних ЗМІ – газетні статті, інтерв'ю, телепрограми за участі колишніх і діючих співробітників держбезпеки, а також спогади самого О. Гордієвського. Як і Е. Найт, автори книги оглядово розповіли про безпрецедентну кампанію Володимира Крючкова з покращення іміджу секретного відомства, вказали на її складові елементи та особливості, перерахували найбільш показові «піар-акції» Комітету. Згадується в дослідженні й проблема відомчих репутаційних втрат. При цьому акцентовано – в кінці 1980-х рр. найбільші зміни в КДБ відбувалися саме на рівні словесних одкровень і громадських зв'язків [54].

Зміни в риторичі керівників КДБ СРСР протягом 1967–1991 рр. схарактеризував викладач політики та сучасної історії Солфордського університету Великобританії Річард Попплвелл. Ця розвідка з'явилася ще в період каденції В. Крючкова, тому до неї не увійшли найбільш реакційні заяви останнього голови КДБ, зроблені напередодні серпневих подій в Москві, а також аналіз комунікації секретного відомства з громадськістю під час та після спроби державного перевороту 1991 р. Тим не менше, Р. Попплвелл детально дослідив виступи, статті та інтерв'ю голів КДБ СРСР Юрія Андропова, Віктора Чебрикова та Володимира Крючкова, на підставі яких представив еволюцію публічного образу секретного відомства за понад двадцять років. Автор акцентує, що покращення власного іміджу було одним із головних пріоритетів КДБ у часи Михайла Горбачова, адже це безпосередньо впливало на міжнародну репутацію СРСР. У публікації виділені ключові теми, навколо яких КДБ вибудовував свою «піар-стратегію», розбір їх відповідності з офіційним курсом Кремля та розбіжностей в публічних заявах керівництва КДБ в 1985–1991 рр. [63].

Помітне збільшення кількості робіт, де з різною глибиною і детальністю порушується тема публічності КДБ СРСР у часи «горбачовської перебудови» розпочалося з розпадом Радянського Союзу. При цьому головним чинником, що вплинув на суттєве зростання числа таких студій стало відкриття на початку 1990-х рр. відомчих архівів, у першу чергу в Україні, та законодавче упорядкування проблеми доступу до документів, накопичених у процесі діяльності органів державної безпеки. Зазначене ознаменувало початок другого періоду в історіографічному дослідженні інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб.

Водночас проведений аналіз засвідчив, що в перше пострадянське десятиріччя майже повністю відсутні історичні розвідки, присвячені безпосередньо «піар-активності» секретного відомства. Праці, в яких висвітлюються певні аспекти, пов'язані з іміджевими проєктами КДБ належать в основному журналістам, або ж спеціалістам із комунікацій. Така ситуація пояснюється передусім специфікою предмета дослідження. Адже будучи залученими до формування інформаційної повістки як в СРСР, так і за кордоном, саме представники медіаспільноти ретельно відстежували найменші зміни в риторичі та іміджі радянських спецслужб. Питання прозорості та підзвітності органів державної безпеки залишалося в фокусі уваги і після розпаду СРСР у контексті розбудови національних спецслужб. На його актуалізацію впливало також устремління деяких експосадовців секретного відомства піти на державну службу чи в політику, що породжувало нові дискусії в суспільстві.

Так, розбору «чекістського піару» в останні роки існування Радянського Союзу присвятив окремий розділ книги «Секретна імперія. КДБ в Росії сьогодні» американський фахівець з міжнародної безпеки та стратегічних комунікацій Майкл Уоллер. З позиції вивчення змін у публічних висловлюваннях кількох останніх голів КДБ СРСР його робота дещо перегукується зі згаданим вище дослідженням Р. Попплвелла. Та попри певну схожість, розвідка М. Уоллера є більш цілісною і структурованою. Говорячи про оновлену «медіастратегію» В. Крючкова, М. Уоллер вказує на її ключову характеристику – визнавати очевидне та приєднуватися до своїх критиків у вимогах жорсткого цивільного контролю за діяльністю секретного відомства. Таким чином, за словами дослідника, голова союзного Комітету намагався не лише створити для КДБ нове амплуа, але й персоніфікувати спецслужбу, сформувавши особистий позитивний імідж [66–68].

Схожу думку озвучив американський журналіст-міжнародник Джефрі Трімбл, який тривалий час жив і працював у Радянському Союзі та був безпосереднім свідком багатьох ключових для КДБ подій. У статті «Поширення слова: побудова іміджу КДБ за часів Горбачова» він наголошує, що зі стартом перебудови радянські спецслужби розпочали обережний двосторонній підхід до контактів з громадськістю: з одного боку, КДБ оприлюднював у пресі лише те, що вважав за доцільне, а з іншого – створював ілюзію відкритості через пряму комунікацію з трудовими колективами. Така публічна позиція цілком відповідала горбачовському баченню гласності, яка, за твердженням дослідника, спочатку не передбачала надання свободи журналістським розслідуванням, а представляла собою продовження філософії «керованої інформації» [65].

Відомості про вироблення радянськими спецслужбами нової комунікаційної стратегії знаходимо в доробку американського журналіста Девіда Ремніка. Безпосередньо цьому аспекту функціонування КДБ присвячено окремий розділ його книги «Могила Леніна: останні дні радянської імперії», що має іронічну назву «Міністерство любові». У ньому автор розповідає про намагання В. Крючкова створити щось на кшталт особистого «бренду» і таким чином покращити імідж КДБ, презентуючи його як спецслужбу нового типу – добру і ввічливу. При цьому Д. Ремнік акцентує, що саморекламою перший чекіст Країни Рад зайнявся вимушено, адже саме в роки перебудови вперше за історію існування органів держбезпеки їх почали настільки відкрито критикувати в радянських медіа. Голова КДБ відчайдушно намагався представити у найкращому світлі як тогочасну дійсність, так і минуле секретного відомства, вдаючись, у тому числі, до лестощів та дезінформації [34].

Про спроби радянських спецслужб вибудувати певну штучну реальність та покращити свою репутацію говорить ще один американський журналіст, колишній кореспондент «Financial Times» у Москві Девід Саттер. Так, серед конкретних заходів, спрямованих на створення нового корпоративного іміджу, у його книзі «Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу» згадується про перший відомчий конкурс краси, численні інтерв'ю В. Крючкова з «нестандартною» інтерпретацією минулого секретного відомства, відкриття Луб'янки для екскурсій і модернізація підрозділу зі зв'язків з громадськістю. Описуючи чергову рекламну кампанію, розгорнуту Комітетом у 1990 р., Д. Саттер підкреслює, що намагаючись покращити ставлення громадськості, у відомстві насправді вдавалися не стільки до реальних кроків, як до створення ілюзії [35].

Теми впливу радянських органів держбезпеки на громадську думку побіжно торкається й американський вчений родом з України Володимир Шлапентох. Його робота «Останні роки радянської імперії. Знімки 1985–1991» представляє собою серію нарисів, які протягом перебудови були опубліковані в головних північноамериканських газетах і періодичних виданнях. У збірці також знайшла підтвердження концепція «керованої гласності», під час реалізації якої КДБ презентував себе, головним чином, у якості захисника кооперативів від рекету, рятівника жінок і дітей від терористів та організацією, котра повністю відмовилася від шпигунства і прослуховування громадян [64].

Інформацію про публічну діяльність КДБ СРСР у розрізі підготовки та реалізації спроби державного перевороту 1991 р., містить книга російської ліберальної журналістки Євгенії Альбац «Мина замедленного действия». У ній авторка детально розповідає про трансформацію радянських спецслужб з інструмента влади безпосередньо в саму владу, що спостерігалось в останні роки існування Радянського Союзу. Серед іншого у дослідженні Є. Альбац йдеться про перегляд відомчого підходу до комунікаційної стратегії та зміни в структурі й організації чекістської пропаганди наприкінці радянської доби. При цьому найбільший інтерес становлять розділи, присвячені подіям 19–21 серпня 1991 р. та останнім місяцям перед розпадом СРСР. Прикметно, що попри посилення чекістської пропаганди, серед головних причин провалу путчу журналістка відзначає особисту непопулярність

гекачепістів, включно з їхнім ідейним натхненником В. Крючковим, як в суспільстві, так і у власних відомствах. Цінність цієї роботи підвищує залучення авторкою значної кількості архівних матеріалів, у тому числі з Архіву КДБ СРСР, а також інтерв'ю й розмов з очевидцями та учасниками описуваних подій [1].

Реакційну версію причин розпаду Радянського Союзу та демонтажу союзно-республіканської системи забезпечення державної безпеки представив журналіст за освітою, колишній член редколегії «Збірника КДБ» та автор низки документально-публіцистичних книг генерал-майор КДБ СРСР В'ячеслав Широнін. Присвятивши значну увагу темі протистояння КДБ зі спецслужбами західних країн, головний акцент він зробив на інформаційній складовій цього протиборства. Саме зовнішнім втручанням В. Широнін пояснив розгортання в середині 1980-х рр. медіакампанії, спрямованої проти КДБ СРСР [51, 53].

Епізодичні відомості про інформаційно-пропагандистську діяльність КДБ СРСР крізь призму біографій його очільників знаходимо також у доробку радянського журналіста, а сьогодні відомого російського пропагандиста та керівника підсанкційного телеканалу «ТВ Центр», Леоніда Млечіна [28].

Із початком 2000-х рр. розпочався третій історіографічний період (поч. 2000-х рр. – по т.ч.) у студіюванні комунікаційної стратегії КДБ у часи «горбачовської перебудови». Він є найдовшим за тривалістю, має свої етапи та особливості, пов'язані зі змінами в історичній парадигмі на пострадянському просторі, введенням до наукового обігу нового масиву документів та появою нових робіт щодо функціонування органів державної безпеки у 1985–1991 рр.

Однією з характерних особливостей цього історіографічного періоду, яка проявилася відразу на його початку, стало розходження у викладі та оцінці подій нещодавнього тоталітарного минулого у дослідників із різних пострадянських країн. Якщо ставлення представників вітчизняних наукових кіл до радянського періоду історії України в цілому не відрізнялося від попереднього десятиріччя, то в Росії ситуація зазнала суттєвих змін. Після обрання у березні 2000 р. президентом Росії колишнього кадрового співробітника КДБ Володимира Путіна в країні посилювалася реакція та ревізійні настрої. Розпад СРСР на державному рівні був оголошений найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст., а радянський період почали всіляко ідеалізувати та посилено культивувати в суспільстві ностальгічні ідеї. Показовим для розуміння тогочасної російської дійсності є той факт, що радником В. Путіна, ще в період його перебування на посаді директора ФСБ був ніхто інший, як головний організатор та натхненник серпневого путчу 1991 р. В. Крючков. Ще один яскравий штрих до загальної картини – поновлення кримінальної справи щодо найвідомішого критика КДБ генерала Олега Калугіна, якого в 2002 р. було заочно засуджено за державну зраду, позбавлено військового звання, пенсії та всіх державних нагород.

Це відповідним чином вплинуло на розвиток російської історичної публіцистики. В основному вона включає роботи, які є відвертим політичним замовленням. Однак трапляються й поодинокі студії з елементами критики на адресу радянських спецслужб.

Розлогий та очікувано тенденційний матеріал щодо історії органів державної безпеки, у тому числі інформаційно-пропагандистської складової в їх діяльності, представив російський письменник, публіцист, історик, ветеран держбезпеки Олег Хлобустов. Хоча численні розвідки автора написані відповідно до російських пропагандистських кліше, все ж вони містять фактологічний матеріал, критичний аналіз якого став нам у нагоді для формування цілісного уявлення щодо публічності органів держбезпеки в останні роки існування СРСР [40–48].

Доволі цікавою є праця ще одного колишнього співробітника держбезпеки, а нині публіциста, дослідника історії радянських спецслужб Євгенія Стригіна «От КГБ до ФСБ (поучительные страницы отечественной истории). – Книга 1 (от КГБ СССР до МБ РФ)». Особливістю роботи є невеликі за обсягом вставки авторського тексту, який використовується переважно для зв'язку різних інформаційних повідомлень, а також посторінкові витримки з газетних статей, інтерв'ю, спогадів ключових учасників та очевидців описуваних подій [38].

Тему інформаційно-пропагандистської роботи радянських органів державної безпеки підіймають також інші російські автори. Так, поверхово торкаючись окремих аспектів публічності КДБ, кремлівські наративи продовжують транслювати згаданий вище В'ячеслав Широнін [52], полковник запасу ФСБ РФ доктор історичних наук Василь Сойма [36] і публіцист Олександр Шевякін [50]. Дещо кулуарну книгу, з елементами критики на адресу окремих посадовців держбезпеки випустив

експівробітник КДБ підполковник Володимир Попов. Ця робота вибивається із загального історичного дискурсу, прийнятого в Росії, містить інсайд про «внутрішню кухню» КДБ, зокрема, й про зв'язки з громадськістю [29].

У цей час вийшла також низка вітчизняних історичних робіт, присвячених періоду «перебудови» в УРСР. Це, наприклад, праці відомих українських науковців Станіслава Кульчицького, Георгія Касьянова, Олександра Бойка, Віктора Даниленка [5, 11, 15, 16]. Позаяк інформаційно-пропагандистська активність КДБ у цих розвідках прямо не описується, представлений загальний історичний контекст багато в чому пояснює зміни в комунікаційній стратегії радянських спецслужб у 1985–1991 рр.

Що стосується безпосередньо досліджуваної теми, то в доробку вітчизняних дослідників трапляються переважно фрагментарні відомості про окремі аспекти чекістської пропаганди. Це, передусім, стосується історичних робіт, в яких функціонування Комітету держбезпеки розглядається крізь призму протистояння з українським національним рухом та відцентровими тенденціями в республіці. При цьому спільною рисою таких студій є широке залучення архівних документів – інформаційних повідомлень, доповідних, звітів, підготованих в КДБ УРСР, його структурних та регіональних підрозділах протягом 1985–1991 рр.

Зокрема, згадки про інформаційно-пропагандистські акції органів держбезпеки та їх намагання пристосуватися до умов гласності й так званої загальної демократизації зустрічаємо в доробку українських науковців Олега Бажана, Олександра Лошицького, Леонтія Дещинського. У розвідках вказаних авторів серед іншого йдеться про спроби КДБ публічно дискредитувати лідерів «негативних», з точки зору влади, неформальних об'єднань, а також заходи, спрямовані на зрив та нейтралізацію їх діяльності. При цьому дослідники зауважують, що велику роль у розвінчанні «антисупільної» сутності «націоналістичних елементів» радянські спецслужби традиційно відводили пресі, радіо та телебаченню [3, 4, 12].

Широко висвітлювалася в ЗМІ також участь представників відомства в реабілітації жертв політичних репресій. Протягом 1985–1991 рр. саме цьому напрямку оперативно-службової діяльності відводилася провідна роль у формуванні позитивного іміджу радянських спецслужб. Так, інформацію про цю сторону функціонування органів держбезпеки знаходимо у істориків Леоніда Місінкевича [25–27] та Володимира Михайлова [23, 24]. Роботу КДБ УРСР на місцях вони продемонстрували на прикладах Хмельницької та Херсонської областей.

Слід згадати й напрацювання представників українських спецслужб. Так, серед доступних широкому загалу праць, які розповідають про інформаційні операції республіканських органів держбезпеки, відмітимо спільну роботу відомих науковців Дмитра Веденєєва та Геннадія Биструхіна «Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки». У цій праці міститься відомості про багаторічну оперативну гру «Бумеранг», оприлюднення інформації про яку КДБ УРСР використав для проведення потужної пропагандистської кампанії з дискредитації закордонних частин ОУН [8].

Інформацію про цю сторону функціонування КДБ УРСР знаходимо і в узагальнюючій роботі «Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України», де поряд з плановою піар-активністю радянських спецслужб, побіжно згадується про неочікувані для Комітету витоки секретної інформації [49].

Питання впровадження гласності в оперативно-службовій діяльності радянських органів держбезпеки Д. Веденєєв додатково підіймає в розвідці, присвяченій становленню чекістських закладів освіти на території республіки. Серед пропагандистських кроків КДБ автор відзначив участь відомства в роботі з реабілітації жертв політичних репресій, підготовку публікацій з історії радянських спецслужб, робіт щодо протистояння із закордонними центрами ОУН та іноземними розвідками, популяризацію внеску держбезпеки в Другій світовій війні, вихід спогадів та інтерв'ю ветеранів КДБ [7].

Про функціонування в системі КДБ УРСР відомчого підрозділу громадських зв'язків побіжно розповідає колишній керівник пресцентру СБУ Анатолій Сахно. Серед основних завдань цієї структури він відзначив організацію взаємодії зі ЗМІ, а також поширення соціально чутливої інформації, як то про «очищення органів», реабілітацію жертв політичних репресій тощо. Про це йдеться у матеріалі автора, вміщеному у заключному п'ятому томі циклу книг «Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення» [37].

Серед західних студій, які увійшли до описуваного історіографічного періоду, варто відзначити напрацювання старшого викладача Університету Ла Троба в Мельбурні фахівця з політики Росії Роберта Хорвата. Окремих елементів публічності радянських органів державної безпеки автор торкається у праці «Спадщина радянського дисидентства: демократизація і радикальний націоналізм в Росії». Р. Хорват зауважує, що в роки «горбачовської перебудови» у прагненні врятувати власну репутацію пропагандистська кампанія Луб'янки досягла абсурдних висот. Це відобразилося у тиражуванні книг на «чекістську тематику», «прогресивних» і «покаянних» інтерв'ю представників відомства в ЗМІ, парламентській активності чекістів, котрі «вчили створювати правову державу» [55].

Багато робіт, присвячених різним сторонам функціонування радянських спецслужб вийшло після двадцятої річниці розпаду СРСР. Цей етап відзначається подальшим розширенням в Україні доступу до архівних документів КДБ та зростанням інтересу до радянських спецслужб не лише в розрізі боротьби органів держбезпеки з українським національним рухом, здійснення політичних репресій чи проведення активних заходів за кордоном, але й з точки зору вивчення різних аспектів комунікаційної стратегії секретного відомства.

Актуальності темі чекістської пропаганди в цей час додала російська інформаційна та військова агресія проти України. Оскільки сучасні кремлівські методи маніпулювання громадською думкою своїм корінням сягають часів СРСР, дослідників цікавило, як радянським спецслужбам вдалося пристосуватися до нових соціально-політичних реалій кінця 1980-х – початку 1990-х рр.

Однією з перших вітчизняних розвідок, де описані основні напрями інформаційно-пропагандистської активності КДБ УРСР стала публікація українського вченого Руслана Забілого «Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю» для науково-популярного онлайн-видання «Історична правда». В її основі «Обзор об опыте работы в КГБ Украинской ССР по укреплению связей с общественностью» (далі – «Огляд»), що в липні 1991 р. був розісланий головам республіканських комітетів і начальникам обласних управлінь та навчальних закладів за підписом заступника голови КДБ СРСР Віталія Пономарьова. Р. Забілий критично проаналізував цей чекістський звіт, вказавши на відверті спроби фальсифікації спецслужбами історичного минулого та маніпулювання громадською думкою [13].

Водночас із певними твердженнями, висловленими в статті не можемо погодитися. Зокрема, історик зазначає, що до періоду перебудови 1985–1991 рр. зв'язки з громадськістю радянськими органами держбезпеки не практикувалися. Хоча ще з 1969 р. в структурі КДБ СРСР існував відомчий «піар-підрозділ» – так зване Пресбюро КДБ СРСР. Загалом некоректною є також теза, що реабілітація жертв політичних репресій розпочалася за активної ролі КДБ лише в 1990 р. Та попри зазначені неточності робота Р. Забілого фактично стала пілотною в студіюванні вітчизняною історичною наукою досліджуваної теми, започаткувавши більш предметне вивчення цього аспекту діяльності КДБ УРСР.

Пізніше на окремі дані з «Огляду» посилалися історик Володимир В'ятрович в «Історії з грифом «Секретно» [6], політологиня Тетяна Андрійчук у публікації, присвяченій вивченню передумов та особливостей формування громадянського суспільства [2], фахівчиня з соціальних комунікацій Олена Мельникова-Курганова у розвідці «Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні» [22]. Із самим же документом можна ознайомитися в книзі «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)», упорядником якої виступив Василь Даниленко [10], а також у фонді 9 ГДА СБУ.

Поряд із тим, популярною серед дослідників лишається тема державного перевороту в Москві 1991 р. та ролі радянських спецслужб в його реалізації. Зокрема, намагання Луб'янки встановити тотальний контроль над інформаційним простором під час серпневого путчу проаналізував у роботі «Остання імперія. Фінальні дні Радянського Союзу» українсько-американський історик професор Гарвардського університету Сергій Плохій [62].

«ГКЧП як особливий комунікативний проєкт» розкрив відомий український науковець, експерт у сфері інформаційної політики й комунікаційних технологій, письменник та журналіст, доктор філологічних наук Георгій Почепцов [30]. Слід зауважити, що питанню піар-активності органів держбезпеки вчений приділив значну увагу і в інших своїх роботах, де розглядає КДБ не лише як важливий інструмент радянської пропагандистської машини, але й описує конкретні механізми зміни відомчого іміджу [31–33].

З-поміж сучасних робіт слід згадати й доробок Юрія Каганова, монографія якого «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія» вийшла у 2019 р. Робота присвячена комплексному історичному аналізу основних складових формування системи радянських цінностей «будівника комунізму»: освіті, засобам масової інформації, масовій культурі. При цьому автор підкреслює, що роль одного з основних агентів, котрі займалися вихованням «homo sovieticus», виконував саме КДБ. Серед іншого у праці проаналізовано значення ЗМІ та масової культури як засобів ідеологічної політики, їх вплив на свідомість, позиції, моральні і ціннісні імперативи громадян [14].

Детальні розвідки, присвячені темі інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб в «епоху гласності» належать низці закордонних дослідників. Про витoki чекістського піару, його еволюцію, характерні риси та прояви йдеться у книзі на той час наукової співробітниці Кембриджського університету Джулі Федор «Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности». У праці, написаній на значній документальній базі, що включає радянські архівні матеріали, періодику, мемуари, спогади, художню літературу, поетичні твори та фільми тієї доби, авторка детально описала трансформацію образу представників секретного відомства – від «людей у шкіряних куртках» до «інтелектуалів в строгих костюмах». Історикиня акцентує, що активна розробка так званої чекістської тематики в літературі та кіно була зумовлена не лише необхідністю поліпшення іміджу КДБ, але й пропагандою радянського способу життя в цілому [39].

Вплив лібералізації кінця 1980-х рр. на діяльність органів державної безпеки проаналізували у своїх роботах доцент американської Школи публічної політики Санфорда в Університеті Дьюка Саймон Майлз [61] та науковий співробітник Інституту зовнішньої політики Естонії Санширо Хосака [56–58]. Спираючись на матеріали згаданого вище «Збірника КДБ» дослідники відслідкували, як саме Комітет держбезпеки намагався пристосуватися до реалій перебудови, показали ставлення співробітників відомства до нововведень і труднощі впровадження гласності в оперативно-службову діяльність та визначили, який саме публічний образ намагався представити світу КДБ перед розпадом СРСР.

З огляду на введення до наукового обігу значної кількості раніше невідомих архівних документів, які проливають певне світло на організацію, структуру та механізми чекістської пропаганди, актуалізація дослідження комунікаційної стратегії КДБ УРСР у період 1985–1991 рр. спостерігається також в українських історичних студіях останніх років [17–21].

Інформаційно-пропагандистська діяльність радянських спецслужб у часи «горбачовської перебудови» продовжує викликати значний інтерес у науковому співтоваристві. Вона включає понад 30-річний доробок українських, західних і російських істориків, праці фахівців із соціальних комунікацій, піар-спеціалістів, політологів, соціологів, журналістів та публіцистів. Унікальність цих робіт полягає у тому, що багато їх авторів самі були учасниками або свідками впровадження гласності в роботі КДБ СРСР.

Джерельна база досліджень також є широкою і неоднорідною. У переважній більшості її основу складають матеріали з відкритих джерел – статті в пресі, коментарі, інтерв'ю та публічні виступи представників КДБ, а також теле- та радіопередачі за їх участі. Після розпаду СРСР вона постійно доповнюється новими архівними даними.

Проаналізувавши студії, де прямо чи опосередковано розглядається «піар-активність» органів державної безпеки напередодні розпаду Радянського Союзу, ми розділили ці роботи на три історіографічні періоди.

Перший припав безпосередньо на 1985–1991 рр. Характерною для нього була нерозробленість теми публічності радянських органів держбезпеки в СРСР. Авторами поодиноких досліджень, що все ж виходили у цей час виступали самі співробітники Комітету та призначалися такі розвідки виключно для внутрішнього користування. У свою чергу, роботи західних советологів, які побачили світ у цей період, стосувалися в основному аналізу риторики й публічного іміджу керівництва КДБ СРСР та спиралися на інформацію з відкритих джерел.

Кількість досліджень, де підіймалася тема «чекістського піару» значно зросла після 1991 р. Головними чинниками, що вплинули на цей процес стали відкриття відомчих архівів, законодавче упорядкування доступу до документів радянських органів держбезпеки та розбудова національних спецслужб у пострадянських країнах.

На початку 2000-х рр. розпочався третій історіографічний період у дослідженні інформаційно-пропагандистської діяльності Комітету держбезпеки. Серед його характерних рис – зміна російського

історичного дискурсу, якому притаманною стала реакційність у ставленні до розпаду Радянського Союзу та подальших подій новітньої історії. Така ситуація зумовлена домінуванням в середовищі сучасної російської політичної еліти ідеологічної підтечії рашизму – путінізму.

В Україні визначальною ознакою цього етапу стала нова хвиля розсекречення документів комуністичних спецслужб та подальше зростання наукового інтересу до різних сторін функціонування радянських органів держбезпеки, у тому числі інформаційно-пропагандистської діяльності КДБ УРСР у 1985–1991 рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Альбац Е. Мина замедленного действия. Москва, 1992. 331 с. URL: <http://flibusta.site/b/219825/read>. (дата обращения: 16.01.2025).
2. Андрійчук Т. Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. № 1. С. 7–12.
3. Бажан О. КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови». *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2010. № 104. С. 68–77.
4. Бажан О., Лошицький О. Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2009. № 2 (33). С. 196–205.
5. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. Київ, 2002. 305 с.
6. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. Львів, 2012. 240 с.
7. Веденєв Д. Науково-педагогічна діяльність з підготовки кадрів органів держбезпеки в Українській РСР (1945–1991 рр.). *Четверті Череванівські наукові читання: зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук. конф. (Полтава, 25–26 жовтня 2018 р.)*. Полтава, 2019. С. 159–170.
8. Веденєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. Київ, 2007. С. 410–413.
9. Горбатюк В., Дроздов В., Шаповалов А. О работе чекистов с письмами и обращениями граждан. *Сборник КГБ СССР*. 1990. № 146–147. С. 57–62.
10. Даниленко В. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. Київ, 2013. 736 с.
11. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. 278 с.
12. Дециньський Л. Національно-визвольний рух в Україні в 80-х рр. XX ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612. Держава і армія. С. 3–13.
13. Забілий Р. Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю». *Історична правда*. 2011. 21 листопада. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598> (дата звернення: 16.01.2025).
14. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. 432 с.
15. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ, 2008. 432 с.
16. Кульчицький С., Парахонський Б. Новітній український державотворчий процес. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. Київ, 2004. Т. 3. 325 с.
17. Лісова В. «Наведення рум'ян на вельми пожусле обличчя старої сталінсько-брежнєвської школи» – інформаційно-пропагандистська діяльність КДБ УРСР у 1990–1991 роках. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2022. № 2 (58). С. 136–176.
18. Лісова В. Зовнішні відкриті комунікації Комітету держбезпеки УРСР у 1989–1990 рр.: тенденції та напрямки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2021. № 2 (56). С. 130–166.
19. Лісова В. Комунікації з громадськістю КДБ УРСР в умовах політики гласності (1987–1989 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2021. Т. 4. С. 56–64.
20. Лісова В. Реалізація принципу гласності у діяльності Комітету держбезпеки УРСР у період горбачовської перебудови (1985–1987 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2021. № 1 (55). С. 73–102.
21. Лісова В. Складові комунікаційної стратегії КДБ УРСР напередодні серпневого путчу ДКНС 1991 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2024. № 35. С. 43–52.
22. Мельникова О. Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство*. 2014. № 20. С. 78–81.
23. Михайлов В. Відродження історичної пам'яті в діяльності Херсонського товариства «Меморіал» в період перебудови. *The 10th International scientific and practical conference «Topical issues of the development of modern science»* (June 4–6, 2020). Sofia, 2020. P. 558–561.
24. Михайлов В. Проблема відродження історичної пам'яті в діяльності неформальних організацій південної України в роки перебудови. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 171–178.
25. Місінкевич Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині XX – на початку XXI століття: історико-соціальний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 507 с.
26. Місінкевич Л. Реабілітація жертв сталінських репресій Поділля в 1987–1989 роках. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець Подільський*, 2006. Т. 8. Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 169–183.

27. Місінкевич Л. Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 2010. № 36. С. 340–360.
28. Млечин Л. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. Москва, 2002. 861 с.
29. Попов В. Заговор негодяев. Записки бывшего подполковника КГБ. 2020. URL: <https://coollib.net/b/509186>. (дата обращения: 16.01.2025).
30. Почепцов Г. ГКЧП як особливий комунікативний проект. *Media Sapiens*. 2011, 23 серпня. URL: <https://ms.detector.media/tip-statti/post/9135/2011-08-23-gkchp-yak-osoblyvyy-komunikatyvnyy-proekt/>. (дата звернення: 16.01.2025).
31. Почепцов Г. КГБ Андропова с усами Сталина: управление массовым сознанием. Харьков. 2020. С. 191–192.
32. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харьков, 2018. 796 с.
33. Почепцов Г. СССР: страна, созданная пропагандой. Харьков, 2019. 464 с.
34. Ремник Д. Могила Ленина. Последние дни советской империи. Москва. 2017. 624 с.
35. Саттер Д. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу. Київ, 2017. 528 с.
36. Сойма В. КГБ в 1991 году. Москва, 2017. 376 с.
37. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5 т. Київ, 2024. Т. 5: Становлення Служби безпеки України (1991–1994): документи і матеріали. 464 с.
38. Стригин Е. От КГБ до ФСБ (поучительные страницы отечественной истории). Книга 1 (от КГБ СССР до МБ РФ). 2003. URL: <http://fibusta.site/b/193009/read>. (дата обращения: 16.01.2025).
39. Федор Дж. Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности. Санкт-Петербург, 2012. 303 с.
40. Хлобустов О. «...Гласность весьма полезна и необходима...». *За кулисами тайных событий*. Москва, 2004. 464 с.
41. Хлобустов О. Август 1991 г. Где был КГБ? Москва, 2011. 240 с.
42. Хлобустов О. Владимир Крючков и судьба Советского Союза. *Российский кто есть кто*. 2008. № 1. С. 45–53.
43. Хлобустов О. Госбезопасность России от Александра I до Путина. Москва, 2008. 507 с.
44. Хлобустов О. Доктрина Даллеса в действии. Москва, 2012. 240 с.
45. Хлобустов О. *История службы государственной безопасности. От Хрущева до Путина*. Санкт-Петербург, 2018. 384 с.
46. Хлобустов О. КГБ СССР 1954–1991 гг. Тайны гибели Великой державы. Москва, 2012. 656 с.
47. Хлобустов О. Парадокс Андропова. «Был порядок!». Москва, 2014. 608 с.
48. Хлобустов О. Перечитывая заново: неизвестный Андропов. *Команда Андропова*. Москва, 2005. 256 с. С. 207–246.
49. Цибулькін В., Рожен Л., Веденєєв Д. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. Київ, 2011. 435 с.
50. Шевякин А. КГБ против СССР. 17 мгновений измены. Москва, 2011. 608 с.
51. Широинин В. «КГБ–ЦРУ: Секретные пружины перестройки». Москва, 1997. 288 с.
52. Широинин В. Агенты перестройки. Рассекреченное досье КГБ. Мемуары под грифом «секретно». Москва, 2016. 240 с.
53. Широинин В. Под колпаком контрразведки. Тайная подоплека перестройки. Москва, 1996. 398 с.
54. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачева. Москва, 2000. 666 с.
55. Horvath R. The Legacy of Soviet Dissent: Dissidents, Democratisation and Radical Nationalism in Russia. London, Routledge, 2005. 304 p.
56. Hosaka S. Perestroika of the KGB: Chekists Penetrate Politics. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*. 2023. № 36 (3). P. 755–784.
57. Hosaka S. The KGB and Glasnost: A Contradiction in Terms? *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2023. 31 (1). P. 57–90.
58. Hosaka S. The KGB Sbornik: An Assessment of the Source. Conference: KGB Archives Workshop. February 2022. Affiliation: University of Melbourne. URL: <https://prezi.com/view/40rpyesrC9sILdFgAg0w/>. (Last accessed: 16.01.2025).
59. Knight A. Spies without Cloaks The KGB's Successors. Princeton, 1996. 328 p.
60. Knight A. The KGB: Police and Politics in the Soviet Union. Boston, 1990. 357 p.
61. Miles S. The Problems of Perestroika: The KGB and Mikhail Gorbachev's Reforms. *Slavic Review*. Winter 2021. Vol. 80, Issue 4. P. 816–838.
62. Plokhly S. The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union. New York, 2014. 489 p.
63. Poppewell R. Themes in the rhetoric of KGB chairmen from Andropov to Kryuchkov. *Intelligence and National Security*. 1991. Vol. 6, Issue 3. P. 513–547.
64. Shlapentokh V., O'Donnel N. The last years of the Soviet empire. Snapshots from 1985–1991. Westport, 1993. 223 p.
65. Trimble J. Spreading the World: The KGB's Image-Building Under Gorbachev. Discussion Paper D-24. 1997. February. 15 p. URL: https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2012/03/d24_trimble.pdf. (Last accessed: 16.01.2025).
66. Waller M. Secret empire: the KGB in Russia today. Colorado, 1994. 372 p.
67. Waller M. The KGB and Its' Successors. *Perspective* (Boston University). April–May 1994. Vol. 4, № 4 P. 1–10.
68. Waller M. The KGB Legacy in Russia. *Problems of Post-Communism*. November–December 1995. Vol. 42, №. 6. P. 3–10.

References:

1. Al'bats E. Mina zamedlennogo deystviya. Moskva, 1992. 331 s. [in Russian].
2. Andrew C., Gordievsky O. KGB – razvedyvatel'nye operatsii ot Lenina do Gorbacheva [KGB: the inside story of its foreign operations from Lenin to Gorbachev]. Moskva, 2000. 666 s. [in Russian].
3. Andriichuk T. Instytuty hromadianskoho suspilstva v Ukraini do zdobuttia nezalezhnosti. *Visnyk Natsional'noho tekhnichnogo universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo.* 2013. № 1. S. 7–12. [in Ukrainian].
4. Bazhan O. KDB URSR ta neformal'ni ob'iednannia v period “horbachovs'koi perebudovy”. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky.* 2010. № 104. S. 68–77. [in Ukrainian].
5. Bazhan O., Loshyts'kyj O. Narodnyj rukh Ukrainy v interpretatsii Komitetu derzhbezpeky URSR. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* 2009. № 2 (33). S. 196–205. [in Ukrainian].
6. Bojko O. Ukraina v 1985–1991 rr. Osnovni tendentsii suspil'no-politychnoho rozvytku. Kyiv, 2002. 305 s. [in Ukrainian].
7. Danylenko V. Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990) : Dokumenty i materialy. Kyiv, 2013. 736 s. [in Ukrainian].
8. Danylenko V. Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii. Kyiv, 2018. 278 s. [in Ukrainian].
9. Deschyns'kyj L. Natsional'no-vyzvol'nyj rukh v Ukraini v 80-kh rr. XX st. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Lviv'ska politekhnika».* 2008. № 612. Derzhava i armii. S. 3–13. [in Ukrainian].
10. Fedor J. Traditsii chekistov ot Lenina do Putina. Kul't gosudarstvennoy bezopasnosti [Russia and the Cult of State Security. The Chekist Tradition, from Lenin to Putin]. Sankt-Peterburg, 2012. 303 s. [in Russian].
11. Gorbatyuk V., Drozdov V., Shapovalov A. O rabote chekistov s pis'mami i obrashcheniyami grazhdan. *Sbornik KGB SSSR.* 1990. № 146–147. S. 57–62. [in Russian].
12. Horvath R. The Legacy of Soviet Dissent: Dissidents, Democratisation and Radical Nationalism in Russia. London, Routledge, 2005. 304 p. [in English].
13. Hosaka S. Perestroika of the KGB: Chekists Penetrate Politics. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence.* 2023. № 36 (3). P. 755–784. [in English].
14. Hosaka S. The KGB and Glasnost: A Contradiction in Terms? *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization.* 2023. 31 (1). P. 57–90. [in English].
15. Hosaka S. The KGB Sbornik: An Assesment of the Source. Conference: KGB Archives Workshop. February 2022. Affiliation: University of Melbourne. URL: <https://prezi.com/view/40rpyesrC9sILdFgAg0w/>. [in English].
16. Kahanov Yu. Konstruiuvannia «radians'koi liudyny» (1953–1991): ukrains'ka versiia. Zaporizhzhia, 2019. 432 s. [in Ukrainian].
17. Kas'ianov H. Ukraine 1991–2007: the Essays on Modern History. Kyiv, 2008. 432 p. [in Ukrainian].
18. Khlobustov O. Istoriya sluzhby gosudarstvennoj bezopasnosti. Ot Khrushheva do Putina. Sankt-Peterburg, 2018. 384 s. [in Russian].
19. Khlobustov O. Perechityvaya zanovo: neizvestnyj Andropov. *Komanda Andropova.* Moskva, 2005. S. 207–246. [in Russian].
20. Khlobustov O. «...Glasnost' ves'ma polezna i neobhodima...». Za kulisami tajnyh sobytij. Moskva, 2004. 464 s. [in Russian].
21. Khlobustov O. Avgust 1991 g. Gde byl KGB? Moskva, 2011. 240 s. [in Russian].
22. Khlobustov O. Doktrina Dallesa v deystvii. Moskva, 2012. 240 s. [in Russian].
23. Khlobustov O. Gosbezopasnost' Rossii ot Aleksandra I do Putina. Moskva, 2008. 507 s. [in Russian].
24. Khlobustov O. KGB SSSR 1954–1991 gg. Tayny gibeli Velikoy derzhavy. Moskva, 2012. 656 s. [in Russian].
25. Khlobustov O. Paradoks Andropova. «Byl poryadok!». Moskva, 2014. 608 s. [in Russian].
26. Khlobustov O. Vladimir Kryuchkov i sud'ba Sovetskogo Soyuza. *Rossiyskiy kto est' kto.* 2008. № 1. P. 45–53. [in Russian].
27. Knight A. Spies without Cloaks The KGB's Successors. Princeton, 1996. 328 p. [in English].
28. Knight A. The KGB: Police and Politics in the Soviet Union. Boston, 1990. 357 p. [in English].
29. Kulchytsky S., Parakhonsky B. The modern ukrainian state-building process. Ukraine and Russia in historical retrospective review: Essays in 3 volumes. Kyiv, 2004. Vol. 3. 325 p. [in Ukrainian].
30. Lisova V. Komunikaatsii z hromads'kisti KDB URSR v umovakh polityky hlasnosti (1987–1989 rr.). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky.* 2021. T. 4. S. 56–64. [in Ukrainian].
31. Lisova V. «Navedennia rumian na velmy pozhukhle oblychchia staroi stalinsko-brezhnevskoi shkoly» – informatsiino-propahandystska diialnist KDB URSR u 1990–1991 rokakh. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* 2022. № 2 (58). S. 136–176. [in Ukrainian].
32. Lisova V. Realizatsiia pryntsyphu hlasnosti u diial'nosti Komitetu derzhbezpeky URSR u period horbachovs'koi perebudovy (1985–1987 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* 2021. № 1 (55). S. 73–102. [in Ukrainian].
33. Lisova V. Skladovi komunikatsijnoi stratehii KDB URSR naperedodni serpnevoho putchu DKNS 1991 roku. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia».* Serii «Istorychni nauky». 2024. № 35. S. 43–52. [in Ukrainian].
34. Lisova V. Zovnishni vidkryti komunikatsii Komitetu derzhbezpeky URSR u 1989–1990 rr.: tendentsii ta napriamky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* 2021. № 2 (56). S. 130–166. [in Ukrainian].
35. Melnykova O. Informatsiini zavdannia pidrozdiliv iz hromads'kykh zviazkiv u chasy perebudovy v Radianskii Ukraini. *Informatsiine suspilstvo.* 2014. № 20. S. 78–81. [in Ukrainian].
36. Miles S. The Problems of Perestroika: The KGB and Mikhail Gorbachev's Reforms. *Slavic Review.* 2021. Vol. 80. № 4. P. 816–838. [in English].

37. Misinkevych L. Reabilitatsiia zhertv stalin'skykh represij Podillia v 1987–1989 rokakh. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli*. Zbirnyk naukovykh prats'. Kam'ianets' Podil's'kyj, 2006. T. 8. Materialy chetvertogo kruhloho stolu «Kul'tura, osvita i prosvitnyts'kyj rukh na Podilli u XVIII – na pochatku XXI st.» S. 169–183. [in Ukrainian].
38. Misinkevych L. Uchast' hromads'kosti Ukrainy u protsesi reabilitatsii zhertv derzhavnoho teroru radians'koi doby. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. 2010. № 36. C. 340–360. [in Ukrainian].
39. Misinkevych L. Protsesy reabilitatsii v Ukraini zhertv politychnykh represij radians'koi doby u druhij polovyni XX – na pochatku XXI stolittia: istoryko-sotsial'nyj aspekt : dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2009. 507 p. [in Ukrainian].
40. Mlechin L. KGB. Predsedateli organov gosbezopasnosti. Rassekrechennye sud'by. Moskva, 2002. 861 s. [in Russian].
41. Mykhajlov V. Problema vidrozdzhennia istorychnoi pam'iaty v diial'nosti neformal'nykh orhanizatsij pivdennoi Ukrainy v roky perebudovy. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. 2018. Vyp. 50. S. 171–178. [in Ukrainian].
42. Mykhajlov V. Vidrozdzhennia istorychnoi pam'iaty v diial'nosti Khersons'koho tovarystva «Memorial» v period perebudovy. *The 10th International scientific and practical conference «Topical issues of the development of modern science»* (June 4–6, 2020). Sofia, 2020. 827 p. P. 558–561. [in Ukrainian].
43. Plokhly S. The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union. New York, 2014. 489 p. [in English].
44. Pocheptov G. KGB Andropova s usami Stalina: upravlennie massovym soznaniem. Khar'kov. 2020. S. 191–192. [in Russian].
45. Pocheptov G. Propaganda 2.0. Khar'kov, 2018. 796 s. [in Russian].
46. Pocheptov G. SSSR: strana, sozdannaya propagandoy. Khar'kov, 2019. 464 s. [in Russian].
47. Pocheptov H. GKChP iak osoblyvyj komunikatyvnyj proekt. *Media Sapiens*. 2011, 23 serpnia. URL: <https://ms.detector.media/tip-statti/post/9135/2011-08-23-gkchp-yak-osoblyvyj-komunikatyvnyj-proekt/>. [in Ukrainian].
48. Popov V. Zagovor negodyaev. Zapiski byvshego podpolkovnika KGB. 2020. URL: <https://flibusta.site/b/608855/read>. [in Russian].
49. Popplewell R. Themes in the rhetoric of KGB chairmen from Andropov to Kryuchkov. *Intelligence and National Security*. 1991. Vol. 6, Issue 3. P. 513–547. [in English].
50. Remnick D. Mogila Lenina. Poslednie dni sovetskoj imperii [Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire]. Moskva. 2017. 624 s. [in Russian].
51. Satter D. Doba bezumstva. Zanepad i kinets Radianskoho Soiuzu [Age of delirium. The decline and fall of the Soviet Union]. Kyiv, 2017. 528 s. [in Ukrainian].
52. Shevyakin A. KGB protiv SSSR. 17 mgnovenij izmeny. Moskva, 2011. 608 s. [in Russian].
53. Shironin V. «KGB–CRU: Sekretnye pruzhiny perestrojki». Moskva, 1997. 288 s. [in Russian].
54. Shironin V. Agenty perestrojki. Rassekrechennoe dos'e KGB. Memuary pod grifom «sekretno». Moskva, 2016. 240 s. [in Russian].
55. Shironin V. Pod kolpakom kontrrazvedki. Tajnaya podopleka perestrojki. Moskva, 1996. 398 s. [in Russian].
56. Shlapentokh V., O'Donnel N. The last years of the Soviet empire. Snapshots from 1985–1991. Westport, 1993. 223 p. [in English].
57. Sojma V. KGB v 1991 godu. Moskva, 2017. 376 s. [in Russian].
58. Spetsial'ni sluzhby Ukrainy vid najdavnishykh chasiv i do s'ohodennia: u 5 t. Kyiv, 2024. T. 5: Stanovlennia Sluzhby bezpeky Ukrainy (1991–1994): dokumenty i materialy. 464 s. [in Ukrainian].
59. Strigin E. Ot KGB do FSB (pouchitel'nye stranitsy otechestvennoj istorii). Kniga 1 (ot KGB SSSR do MB RF). 2003. URL: <http://flibusta.site/b/193009/read>. [in Russian].
60. Trimble J. Spreading the World: The KGB's Image-Building Under Gorbachev. Discussion Paper D-24. 1997. February. 15 p. URL: https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2012/03/d24_trimble.pdf. [in English].
61. Tsybul'kin V., Rozhen L., Viedienieiev D. Narysy z istorii rozvidky sub'iektiv derzhavotvorennia na terenakh Ukrainy. Kyiv, 2011. 435 s. [in Ukrainian].
62. Viatrovych V. Istoriia z hryfom «Sekretno» : arkhivy KHB rozpovidaiut. Lviv, 2012. 240 s. [in Ukrainian].
63. Viedienieiev D. Naukovo-pedahohichna diial'nist' z pidhotovky kadriv orhaniv derzhbezpeky v ukrains'kij RSR (1945–1991 rr.). *Chetverti Cherevanivs'ki naukovi chytannia: zb. nauk. st. za materialamy Vseukr. nauk. konf.* (Poltava, 25–26 zhovtnia 2018 r.). Poltava, 2019. S. 159–170. [in Ukrainian].
64. Viedienieiev D., Bystrukhin H. Dvobij bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radians'kykh syl spetsoperatsij. 1945–1980-ti roky. Kyiv, 2007. S. 410–413. [in Ukrainian].
65. Waller M. Secret empire: the KGB in Russia today. Colorado, 1994. 372 p. [in English].
66. Waller M. The KGB and Its' Successors. Perspective (Boston University). April-May 1994. Vol. 4, № 4 P. 1–10. [in English].
67. Waller M. The KGB Legacy in Russia. Problems of Post-Communism. November–December 1995. Vol. 42, №. 6. P. 3–10. [in English].
68. Zabylyi R. Piar vid KHB. Yak spetssluzhba vzialasia za «zviazky z hromadskistiu». *Istorychna pravda*. 2011. 21 lystopada. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/>. [in Ukrainian].